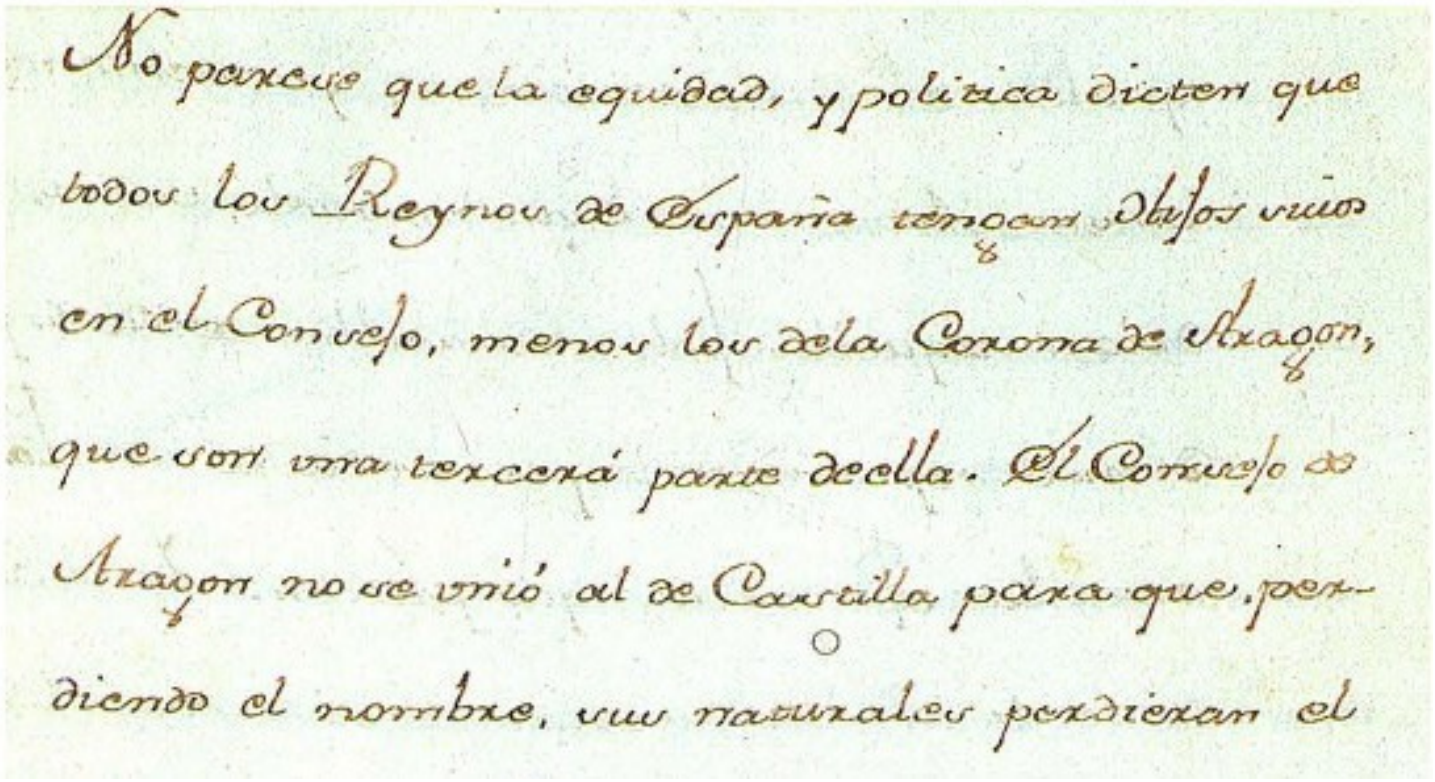

El “Memorial de Greuges” de 1760 i el seu significat

Autor: Jordi Miravet Sanç
Data de publicació: 17-06-2026

El tema que aquí desenvolupa l’economista i president del Memorial 1714 Jordi Miravet Sanç va ser presentat per ell mateix en una conferència a Olot el 7 de juliol de 2015, organitzada per la Fundació d’Estudis Superiors d’Olot / Fes. La conferència va ser publicada a la revista d’aquesta entitat. Ara en fa una nova redacció seguint en línies generals el que en aquella ocasió va dir i publicar.

Abans d’entrar directament en el contingut del document ”Memorial de Greuges” de 1760, tractaré de rebatre breument alguns tòpics en relació al que va representar la Guerra de Successió a les Corones de Castella i Aragó (1)(2). Alhora, faré algunes aportacions per tal de situar el document en el seu moment històric i destacar la importància que té en aquest context. I ho faré a fi de defensar l’estudi i el coneixement de la nostra història a partir de la seva pròpia realitat i no del manlleu d’abstraccions alienes que poc ens ajuden a la seva comprensió.

El primer tòpic, seguit per la historiografia espanyola més conservadora, és argumentar que la Corona Catalanoaragonesa (2) va fer un acte de sedició i rebel·lia i que, en conseqüència, estava justificat el tracte que va rebre.

En relació amb aquest punt, convé fer referència al conjunt d’articles publicats a la premsa de Londres (3) després del Tractat d’Utrecht. És prou sabut que els publicistes londinencs retreuen l’incompliment anglès al Pacte de Gènova. Passa, però, més desapercebuda la defensa que fan del capteniment dels catalans, que segueixen les pròpies lleis i constitucions, contra una actuació forana. Lleis i constitucions que, recorden, tenen l’empara del rei Carles III (de la casa d’Àustria) (4) i el Papa, i els eximeix, en conseqüència, de qualsevol culpa de sedició o rebel·lia.

És important destacar aquest penjament de sedició i rebel·lia que complementat amb la catalanofòbia ha estat determinant en la nostra relació amb Espanya des de el moment de la creació de l’Estat Espanyol contemporani. Estat que neix després de Guerra de Successió i que justament es fonamenta en la negació de la realitat catalana.

El segon gran tòpic al qual, durant anys, ha donat suport la historiografia més progressista catalana i espanyola no és altre que pontificar que va ser gràcies al resultat de la Guerra de Successió que es va poder dur a terme la modernització de les institucions pròpies de Catalunya i, per extensió les de la Corona catalanoaragonesa. Institucions pròpies que consideraven una rèmora, una antigalla i, conseqüentment, l'annexió a Castella, amb tot el canvi institucional polític i nacional que això va implicar, hauria permès, segons aquesta visió, la modernitat i un gran desenvolupament de Catalunya en tots els ordres, i superaria, doncs, la decadència anterior.

És un relat bonic que durant anys va fer furor a la Universitat Catalana però que en absolut respon a la realitat. El propi "Memorial de Greuges" de 1760 el desmenteix pel que fa a les institucions de manera rotunda i continuada en tot el seu desplegament d'arguments.

Cal tenir presents, en primer lloc, les aportacions fetes , darrerament, per l'arquitecte i historiador Albert Garcia Espuche (5), que deixen sense sentit parlar de decadència catalana abans de la Guerra de Successió, i els treballs de recerca sobre institucions catalanes i el seu corpus jurídic des de Victor Ferro (6) a les més recents d'Eva Serra i Josep Capdeferro (7) sobre el Tribunal de Contrafaccions, el primer tribunal constitucional conegut a Europa. Aquests estudis desmenteixen rotundament els dos conceptes del tòpic comentat.

I amb no menys rotunditat s'expressa Joaquim Albareda quan diu.. Per a un habitant de la Corona d'Aragó, ¿quina modernitat significava la pèrdua de representació política, la militarització, la imposició d'una contribució abusiva sense l'aprovació de les Corts i, en darrer lloc, l'aristocratització dels càrrecs municipals en perjudici dels representants gremials? (8)

En el darrer llibre de l'economista Miquel Puig, Un Bon País no és un País Low Cost / Una proposta contra la indecència (9), l'autor entra de ple des d'una visió contemporània al tema que es plantegen els autors del "Memorial de Greuges" de 1760: la certesa que l'èxit i el fracàs dels països rau en la qualitat dels seus governs i, a més a més, recull un fet citat per l'historiador Jordi Nadal (10) que escau plenament fer-hi aquí una referència.

Diu així que, a mitjans del segle XVIII, el cònsol de la Gran Bretanya a Barcelona escrivia que, si Catalunya tingués un "govern honest" i una "constitució" com la britànica, podria competir amb Liverpool i Manchester, aleshores meques de la industrialització.

Justament el mateix que critiquen els redactors del "Memorial de Greuges" de 1760, però no s'emmirallen en la constitució i el govern anglès, sinó en les pròpies constitucions catalanes i la forma de govern que havien tingut fins a l'annexió a Castella.

És més, és el govern anglès el qui pren exemple de les darreres Constitucions Catalanes de 1702 i 1706 (11).

Segons Geoffrey J. Walker, va ser Mitford Crowe, representant anglès a Barcelona i signant del Pacte de Gènova, qui, a partir de les concessions realitzades per Felip IV (12) i Carles III (Casa d'Àustria), va reclamar incloure en el Tractat d'Utrecht el permís d'un vaixell de 500 tones de béns i mercaderies lliure d'aranzels per a ser venudes a la fira de Portobello (avui dins de la província de Colón a Panamà), cosa que es va acceptar i va produir un benefici superior al que proporcionava l'Asiento de Negros.

En els nostres dies, ha aparegut un nou tòpic més, que no és altre que considerar la Guerra de Successió a les Corones de Castella i catalanoaragonesa, a part d'una guerra d'abast internacional, en l'àmbit local, com una Guerra Civil.

El que suggereix aquesta argumentació és que l'annexió violenta per part de Castella de la Corona catalanoaragonesa, que va destruir una unitat política, jurídica i nacional i la substitució per una altra d'estrangera, no mereix consideració suficient en aquesta anàlisi.

Únicament es valora la substitució d'un règim parlamentari o pactista per un altre de caire absolutista. I s'ignora que Castella ocupa i sotmet els territoris de la Nació Catalana i l'Aragó fent ús de la ideologia que li proporciona l'absolutisme com la més eficaç eina que disposa per a fer efectiva l'ocupació i la submissió, en definitiva per tal que esdevinguem castellans, després en diran espanyols.

L'Estat Espanyol neix negant la realitat catalana que vol incloure i d'aquí ve el seu fracàs. D'alguna manera, això ja es diu al "Memorial de Greuges" de 1760, en el qual es denuncia que els beneficis de la unitat eren per a Castella i els greuges, per nosaltres.

En la línia que havia anunciat en començar de saber la nostra història a partir de la pròpia realitat, el que podríem definir com una anàlisi nacional de la nostra història, vull mostrar-vos una aportació del professor Josep Maria Batista i Roca que, a part de desautoritzar els tòpics assenyalats, ens proporciona un canemàs sobre el qual bastir una visió dels darrers tres segles més versemblant. La recollim aquí perquè és molt poc coneguda i segur que ens ajudarà.

En la seva comunicació (13), Josep Maria Batista i Roca ens diu que, des de el segle XVII, hi ha hagut, a casa nostra, tres renaixences que abracen aspectes econòmics polítics i culturals. Alhora, defineix com a renaixença, no un retorn al passat, sinó com a salt que fa la societat catalana sobre la base de la pròpia realitat i esperonada per les aportacions que venen de l'exterior. L'Albert Garcia Espuche parla d'un desenvolupament sostingut des de el segle XV i anteriors que mai s'havia trencat internament.

A la primera, ell l'anomena Renaixença Barroca i ve del segle XVII, el seu desenvolupament queda mitigat, diu, però no aturat pel resultat de la Guerra de Successió. Continua aquest desenvolupament en somort fins a finals del segle XVIII, que dona origen a un nou esclat que ell anomena la segona renaixença o Renaixença Neoclàssica, que queda parcialment aturada novament pel període absolutista de Ferran VII. Malgrat aquesta nova frenada, el procés continua fins a produir-se la darrera, segons ell, que és la per tothom coneguda i que ell anomena Renaixença Romàntica.

Podríem seguir el fil argumental d'en Batista i Roca i preguntar-nos: ¿la Renaixença Romàntica va ser aturada per les dictadures de Primo de Rivera i Franco i ara som en una quarta renaixença?

***

Feta aquesta necessària introducció, passem a un primer atansament al "Memorial de Greuges" de 1760. Ho farem a través de la traducció i primera edició que en va fer Enric Moreu Rey l'any 1968 (14).

Enric Moreu Rey (Barcelona, 1917-1992), Doctorat en Lletres, l'any 1980 va fundar la Societat d'Onomàstica, de la qual va ser-ne el secretari general. Marià Manent ens diu que la figura de Moreu s'acosta molt a la d'un humanista, que era un personatge polifacètic immergit en la cultura i un il·lustrat del nostre temps que estimava un segle mig perdut o devaluat de Catalunya: el XVIII.

Ell va ser qui va donar a conèixer el document i en va destacar la seva importància, alhora que se sorprenia pel fet que els grans historiadors del segle XIX i XX no el citessin. I conclou, a tall de crítica, que, si l'haguessin conegut i estudiat, haurien canviat la seva visió del segle XVIII català. Podem afegir nosaltres que, malgrat els seus esforços, encara avui, malauradament, "El Memorial de Greuges" de 1760 no es prou conegut.

M'agradaria, abans de passar endavant, fer una consideració prèvia en relació al títol "Memorial de Greuges" de 1760 que l'Enric Moreu ens proposa. S'allunya de l'original de Representación i, per altra part ens remet alhora a la Memoria en Defensa de los Intereses Morales y Materiales de Cataluña, reclamació adreçada al rei Alfons XII l'any 1885, que va ser coneguda popularment com a Memorial de Greuges.

Aquest document de 1885 va ser fet per entitats econòmiques i culturals catalanes queixoses amb el conveni comercial amb Anglaterra i pel projecte d'unificació del dret privat espanyol. Recordem que el dret privat català, juntament amb el d'Aragó, a diferencia del valencià, va subsistir als decrets de Nova Planta.

El títol Memorial de Greuges amb què tots dos documents han estat coneguts popularment té tot el seu sentit davant d'un poder absolutista com eren els dos reis de la casa de Borbó a qui es van adreçar, ja que els reclamants, a diferència d'un sistema democràtic o fins i tot prodemocràtic o pactista, havien de confiar únicament en la magnanimitat o bona voluntat de rei.

A pesar del que hem dit, un cop llegit el document, no sembla que aquesta actitud de passivitat sigui la de les persones que presenten la Representació. Ells es mostren com a diputats que recullen la situació i volen que sigui modificada i ser-ne partícips, malgrat que mantinguin les formes i les maneres que un monarca absolutista exigeix.

S'intueix que tenen més la voluntat de tenir el paper de diputats moderns en un parlament democràtic que no el que viuen en realitat. Em decanto a pensar que hi devia pesar i molt la tradició de segles del parlamentarisme català, tot just havien passat dues generacions des del decret de Nova Planta.

Desconec si hi ha cap estudi comparat entre la Representació... (1760) i la Memòria... (1885), però, sense necessitat

d'aprofundir-hi gaire, es poden apreciar coincidències notables i que sorprenentment coincideixen amb els que defensa el catalanisme polític fruit de la Renaixença Romàntica:

El coneixement i positiva valoració del sistema politicoinstitucional anterior a 1714 – en el Memorial de Greuges de 1885, s'hi diu que es va destruir el nostre sistema polític que era igual al qual les nacions avançades d'avui volen acostar-se.

La defensa de Catalunya (en el cas del Memorial de Greuges de 1760, de la totalitat de la Corona catalanoaragonesa).

La defensa de la llengua catalana i, en els dos casos –no sé si és perquè no hi veuen altra sortida-, ser partidaris de la unió amb una Espanya que reconegui plenament la realitat catalana.

¿Podria ser que la Quarta Renaixença que proposàvem com a hipòtesi tingués com a característica l'acceptació de tots aquests punts a excepció feta de voler aquesta unitat amb Espanya ?

***

Convé avançar i respondre les preguntes que, si heu seguit les meves paraules fins aquí, us deureu fer:

Qui va ser l'autor o autors de la Representació (1760)? De mans de qui la va rebre el rei?

El Monarca receptor del "Memorial de Greuges" de 1760 va ser Carles III (Casa de Borbó), tercer fill de Felip V i germà de Ferran VI. Després d'haver regnat a Nàpols, entrà a la Península per Barcelona l'any 1759. A continuació, convoca unes Corts -les primeres generals unificades, una vegada la Corona catalanoaragonesa hagués estat annexionada a Castella– que es reuniren a Madrid a mitjan juliol de 1760.

És aleshores quan, aprofitant aquesta sessió parlamentària, vuit diputats, dos per cadascuna de les ciutats capitals dels tres estats que havien format la Corona catalanoaragonesa, van presentar el document a consideració.

Enric Moreu es pregunta per l'autor o bé els autors i quin era l'origen de la iniciativa de presentar-lo davant de Carles III (Casa de Borbó) i ens en diu:

La lectura de la documentació municipal existent a l'Arxiu Històric de Barcelona deixa suposar que la idea de la redacció i del lliurament partí de la capital catalana. És evident l'afany de la corporació barcelonina, abans de l'afer, de crear o mantenir els lligams d'amistat més estrets amb les altres capitals de la Corona d'Aragó, i ,durant i després, portant la veu cantant, servint d'enllaç i afanyant-se a trametre el text del document a les altres ciutats.

El Memorial va ser signat després d'unes reunions que van tenir a Madrid els dos diputats de Barcelona –el marquès de Cartellà i en Ramon de Ponsich- amb els de les tres altres ciutats. La redacció de la font municipal que ens ho diu admet perfectament la interpretació següent: proposició del text pels diputats de Barcelona i acceptació dels altres.

Hi ha la creença fonamentada que, signat pels vuit diputats, el document fou posat en mans del rei i comentat verbalment per dos diputats només: els de Barcelona, per expressa delegació dels altres.

***

Centrem ara la nostra atenció a la pregunta explícita que ens convoca: quin és el significat del "Memorial de Greuges" de 1760?

La primera resposta que se m'acut és la modernitat dels conceptes que s'hi expressen, com són la defensa de la felicitat i del bé comú dels fills de la Corona catalanoaragonesa com a principi rector de tota l'acció pública i el fi últim que ha de guiar als seus representants i al seu monarca.

Si hom mostra la seva sorpresa perquè en la Declaració d'Independència del EUA s'hi diu que cal buscar la felicitat dels ciutadans per la modernitat del concepte, què no s'ha de dir, doncs, d'un document adreçat a Carles III (Casa de Borbó) per part dels representants de la Corona catalanoaragonesa vint anys abans ?

Aquests valors de felicitat i bé comú apareixen a cada pas en els diferents articulats, però també immediatament després de la salutació i agraïments en el primer apartat del text, i apareixen també en el darrer quan es concreten les demandes; cosa que li dona una gran preeminència ideològica i de declaració de principis.

En segon lloc, dir que ha existit durant segles una línia de continuïtat en el pensament polític català, a través del seu corpus constitucional, que, tot hi haver estat en constant renovació, mai no va perdre la identitat. En aquest corpus i no com a fet menor, hi ha la unitat territorial de la Corona catalanoaragonesa. Aquest pensament va ser central durant la Guerra de Successió i ara veiem, a través del document, que, després d'aquesta Guerra, aquest pensament polític i la unitat del Territori continuen sent també el punt de referència.

Tot això s'oblida en parlar de la Guerra de Successió, la qual cosa complica la comprensió del conflicte en particular i de la nostra història en general. Ho podríem anomenar patriotisme constitucional, si el terme no hagués estat desprestigiat per l'ús que se n'ha fet per part de la política espanyola actual.

Hi ha un fet que ho exemplifica abastament i és l'ocupació de Menorca l'octubre de 1708 per part d'en James Stanhope en nom Anglaterra; una ocupació que va ser justificada pels deutes causats per la guerra i no atesos per Carles III (Casa d'Àustria) .

Ramon Vilana Perlas, protonotari reial de la Corona catalanoaragonesa, no accepta la situació en funció del Jurament del rei de no desmembrar els territoris d'aquesta Corona i es negocia un empenyorament de l'Illa per la quantitat del deute. Es pacten les condicions de com es governarà l'illa: es mantindran les constitucions comunes i particulars, els ministres hauran de ser catòlics i naturals de l'Illa o bé de la Corona catalanoaragonesa i l'illa quedarà lliure en el moment que Anglaterra s'hagi rescabalat del deute (15).

Ens hem referit, al principi, a la voluntat del promotors del "Memorial de Greuges" de 1760 que aquest fos presentat per tots els estats que havien format la Corona Catalanoaragonesa. En el seu contingut, hi ha una referència constant a cadascun d'ells i, malgrat distingir-ne els de la Nació Catalana per la llengua que parlen, en cap cas en qüestionen la unitat superior a través del sistema constitucional que els empara tots.

S'hi fa una constant referència al sistema politicoinstitucional anterior, en destacarem els següents punts:

Hom assenyala que, en el sistema antic, les ciutats elegien un màxim de cinc consellers per a les ciutats grans i un nombre menor per a les petites. L'elecció es feia a sort i per la durada d'un any. Ara, diuen, les ciutats grans en tenen vint i cinc elegits a dit i de per vida. Això ha fet perdre el respecte que hi havia pels antics consellers i la ciutat no està més ben governada:

El sistema de fiscalització antic era més efectiu; el que s'ha introduït de les residències no ho és i contràriament és un niu de corrupció. Cal dir que les residències amb posterioritat al "Memorial de Greuges" de 1760 van ser suprimides. Aprofito per donar les gràcies a Antoni Muñoz González, estudiós de la Guerra de Successió, per ajudar-me a clarificar el concepte de les residències i per la informació que em va donar sobre aquest punt.

No es valora la formació, sinó tot el contrari i s'ha escampat el desprestigi del regiment de la cosa pública. Això fa que la gent noble i benestant el defugin. Malgrat tot, els naturals de la Corona Catalanoaragonesa estan fortament inclinats a l'estudi malgrat que no n'esperin el premi d'una responsabilitat.

S'hi recorda -i aquest és un punt central en tot el document i en les conclusió final- la necessitat de l'existència de diputats a càrrec de l'erari públic, que recullin les demandes de la població tal com havien existit i que permetin que la gent pobra pugui expressar les seves demandes. No com en aquest moment, diuen, que són a la mercè de desaprensius que els estafen.

S'hi fa esment que es continuen cobrant impostos de la Generalitat que en el seu dia havien estat establerts per a dotar econòmicament l'existència de diputats, que ara es reclamen; però que no s'aplica per a aquesta finalitat perquè aquesta figura va desaparèixer amb el decret de Nova Planta.

S'hi retreu que, en les lleis antigues, els càrrecs públics eren originaris dels estats on s'aplicaven i ara les ocupen forasters que no coneixen la idiosincràsia ni la costum del lloc i, en el cas de Catalunya, València i les Balears, la llengua.

És com una esmena a la totalitat de la situació que es viu l'any 1760 i un constant mirar a la situació anterior. Com dèiem, hi ha una línia de continuïtat en el pensament polític.

En darrer lloc, voldria destacar, dels promotors del document “Memorial de Greuges” de 1760, l’acceptació del nou estat que s’està construint, però lligat a la pròpia realitat de la Corona catalanoaragonesa, com es desprèn de tots els comentaris que fan, i que fos en benefici de tots.

En aquest darrer punt, la denúncia hi és molt clara:

Si hem d’estar units, fem-ho bé, doncs sembla que els qui volen la unitat ho fan només per les coses que els beneficien i no per les que beneficien les regions.

Aquest final és molt il·lustratiu per aquell aleshores i per avui.

Jordi Miravet Sanç

Economista i president del Memorial 1714

NOTES

1) Article de Victor Ferro per al Memorial 1714 sota l’epígraf “El Significat Jurídico-Institucional i ideològic de l’Onze de Setembre”. Editat pel Memorial 1714. On es refereix a de la Guerra de Successió com la Guerra de Successió a les Corones de Castella i Aragó.

2) La denominació de Corona d’Aragó s’havia popularitzat a partir de l’obra de Jerónimo Zurita y Castro (Saragossa, 1512-1580), Anales de la Corona de Aragón, publicada entre els anys 1562 i 1580, quan l’Estat Català medieval, format per la nació Catalana i l’Aragó, ja havia estat consolidat i els nostres reis parlaven dels seus regnes d’ençà i dellà mar.

No obstant això, aquests dies de mitjans de novembre de 2025, l’historiador Miquel de Crusafont m’informa que, darrerament, el també reconegut historiador Jaume Sobrequés va fer públic que havia torbat un document en el qual els consellers de Barcelona empren al segle XV el terme de Corona d’Aragó.

És un terme consolidat per la historiografia, però avui en dia és en revisió. El Doctor en història Miquel de Crusafont, en el seu darrer llibre Història de la moneda de la Corona Catalanoaragonesa, editat per l’Institut d’Estudis Catalans, en les pàgines 33 al 35, hi defensa la utilització del terme Corona Catalanoaragonesa i dona la relació de diferents autors de l’estranger que el defensen i l’utilitzen.

Malgrat que al document objecte de comentari fa servir el terme Corona d’Aragó, he cregut oportú modificar-ho en tots els casos a excepció feta de quan cito explícitament un autor que no ho fa.

Reforço la meva posició amb l’argument que, malgrat que el dictador Franco en el seu moment es deia Generalísimo por la gracia de Dios, no se m’acudiria mai citar-lo en aquest termes.

Cal dir que això no inclou el mal anomenat Arxiu de la Corona d’Aragó. El seu nou és el d’Arxiu Reial de Barcelona, que va ser modificat després del decret de Nova Planta.

3) El Cas dels Catalans, edició feta per l’entitat que té el mateix nom. Hi ha una edició anterior feta per Curial, avui exhaurida.

4) El pretendent de la casa d’Àustria en la Guerra de Successió va ser Carles III, després emperador d’Alemanya. El fill de Felip V que regnarà a Espanya a partir de 1759 també serà anomenat Carles III, per evitar confusions s’especifica a la casa a la qual pertanyen.

5) Albert Garcia Espuche desenvolupa aquesta tesi en diferents obres, aquí citarem com a obra global La Ciutat del

Born 1700, editada pel Museu d'Història de Barcelona.

6) Víctor Ferro, El Dret Públic Català. Les Institucions a Catalunya fins el Decret de Nova Planta (1987). Editorial Eumo, Vic.

7) Eva Serra i Josep Capdeferro, El Tribunal de Contrafaccions. Edicions del Parlament de Catalunya. L'Editorial Dalmau té una edició de divulgació sobre el mateix tema.

8) Joaquim Albareda, La Guerra de Sucesión de España (1700-1714). Pàgina 492. On cita i fa referència de les obres de diferents autors en relació al punt per nosaltres destacat del text.

9) Miquel Puig Un Bon País no és un país Low Cost/ Una proposta contra la Indecència. Llibres a l'Abast d'Edicions 62. Pàgina 26.

10) Jordi Nadal, Atles de la Industrialització de Catalunya 1750-2010. Vicens Vives, 2012.

11) Geoffrey J. Walker, "Algunes repercussions sobre el comerç d'Amèrica de l'aliança anglocatalana durant la guerra de Successió espanyola" en II Jornades d'Estudis Catalano Americans. Barcelona, Comissió del descobriment d'Amèrica, 1987, p. 69-81. Del mateix autor, Política y comercio Colonial. 1700-1789, Barcelona, Ariel, 1979. Referenciat a la pàgina 337 de La Guerra de Sucesión de España (1700-1714) de Joaquim Albareda Salvadó. Editat per Crítica.

12) Hem anotat conscientment Felip IV perquè, quan el rei Felip convoca les Corts a Barcelona (1701-1702), ho fa com a rei de la Corona catalanoaragonesa i així se li reconeix en jurar les Constitucions. Després, no té sentit mantenir aquest numeral, perquè la Corona catalanoaragonesa desapareix com a conseqüència del resultat de la Guerra de Successió i la divisió propiciada pel Tractat d'Utrecht.

Gràcies al Tractat d'Utrecht, els comtats catalans del nord- legalitzarien (?) la unió amb França, després de la irregularitat del Tractat del Pirineu, que és va fer sense cap coneixement ni acceptació per part de les Corts catalanes, cosa que mai haurien acceptat. Menorca passaria a Anglaterra; i l'Illa de Sardenya, a l'Imperi, i, al cap d'un any, al rei de Savoia, fins la creació, l'any 1860, del Regne d'Itàlia, al qual es va incorporar. Fem esment que les lleis catalanes i pròpies de Sardenya van regir l'Illa fins l'any 1830.

13) Ens referim a la ponència de Josep M. Batista i Roca presentada al 3è Congrés de la Llengua i Cultura Catalana celebrat a Cambridge l'any 1973 i recollida al llibre Homenatge a Josep M. Batista i Roca. Selecció a cura de Víctor Castells, Generalitat de Catalunya, octubre de 1993.

14) Publicat per S.A. Mediterrània Edicions l'any 1968 dins de la Col·lecció d'Aportació Catalana.

15) La Guerra de Sucesión de España (1700-1714), de Joaquim Albareda Salvadó, editat per Crítica, pàgina 289.